

УДК 34:93(477)

С. Д. СВОРАК,*доктор історичних наук, професор,**начальник факультету з підготовки фахівців міліції громадської безпеки**Харківського національного університету внутрішніх справ***ГЕНЕЗА НАРОДОВЛАДНИХ ІНСТИТУТІВ КИЇВСЬКОЇ РУСИ (ІХ–Х СТ.)**

Схарактеризовано початковий етап формування адміністративних структур у східнослов'янських племен. Визначено роль та місце варязьких дружин у становленні військово-політичної адміністративної системи.

У південно-східній групі слов'ян, які розселилися переважно в чорноземній смузі Подніпров'я і Подністров'я, суспільно-політичні і територіальні об'єднання сформувалися уже в VII–VIII ст. «Виходячи з археологічних джерел, – наголошує В. Баран, – зокрема культурної спорідненості, можна припустити, що південно-східна група східнослов'янських літописних племен була найбільш інтегрована, що створило певну етнічно-політичну спільність, яка досягла своєї завершеності пізніше – на етапі виникнення українського народу» [1, с. 110]. Зауважимо, що етнополітична інтегрованість слов'ян на ранніх стадіях їх самоорганізованості характеризувалася певною упорядкованістю внутрішньогрупових структур, зокрема сімейних дворогощодарств, сільських і міських громад.

Для будь-якої спільноти, інтегрованої в суспільно-політичне життя, притаманні, поперше, упорядкованість на засадах звичаєвих норм внутрішньогрупових відносин; по-друге, узгодження основних спільних і значущих для всієї громади дій; по-третє, стійкість субординаційних взаємозв'язків між людьми, які шанували і поважали старших за їх досвід, мудрість, готовність допомогти тим, хто цього потребує; по-четверте, стабільність і спадкоємність їх відносин в усіх сферах життя. Важливо наголосити, що суспільно-політична інтегрованість етноспільноти характеризується наявністю ієрархічної самоорганізованості за нормами, які утвердилися в сім'ї. Ієрархічна самоорганізованість у свою чергу свідчить про існування старших у спільноті, які забезпечують мир, спокій, порядок і, головне, – працю на себе. Батько і старші сини в сім'ї мають владну волю стосовно молодших.

Теоретики марксизму-ленінізму зневажливо ставились до вивчення внутрішніх соціальних, соціально-психологічних і суспільно-політичних механізмів формування влади і владних відносин поза існуванням антагоністичних класів. Г. Лебон, використовуючи багатий науковий досвід дослідників коопераційних зв'язків, дій-

шов висновку, що кооперація – одна із головних форм самоорганізації життєдіяльності людей. Для кооперації характерні об'єднанчі зусилля членів територіальних громад задля досягнення життєдайних наслідків при одночасному розподілі функцій, ролей, обов'язків, серед яких центральною постаттю завжди є авторитетна людина, якій довіряють інші люди і до порад, настанов, вказівок якої вони прислухаються. Такі люди формують персоніфіковану форму влади в суспільстві. На переконання Г. Лебона, жодна з існуючих політичних, правознавчих наук не може знайти у предметі їх дослідження основ для класифікації інститутів влади, а «в основі установ, організацій мистецтв, вірувань, політичних урядів кожного народу знаходяться відомі їм моральні та інтелектуальні особливості, із яких випливає їх еволюція» [2, с. 78–82].

Таким чином, **метою** нашого дослідження є виявлення закономірностей зародження органів державно-адміністративного управління у східних слов'ян. Відповідно до мети головне завдання публікації полягає у визначенні умов становлення ранньодержавних інститутів влади, завдань та функцій адміністративно-владних структур Київської Русі.

Питання генези адміністративної структури давньоруських земель сьогодні досить глибоко і всебічно висвітлено у працях вітчизняних та зарубіжних вчених: Б. Андрусина, С. Атоян, Д. Бочарникова, В. Гончаренка, М. Довнар-Запольського, В. Єрмоленка, М. Котляра, Р. Лащенко, В. Мавродіна, М. Максименка, В. Пашуто, А. Преснякова, В. Рички, О. Скакун, М. Тихомирова, П. Толочка, О. Толочка, І. Усенка, С. Юшкова, О. Ярмиша тощо.

Цілком зрозуміло, що до появи держави і права в суспільному житті слов'янського етносу, який освоїв і привласнив територію в центрі Європи – Подніпров'я і Подністров'я, племенні об'єднання самі творили суспільно-політичні інститути влади, які в ранньодержавному устрої трансформувалися в адміністративне управління.

А. Тихомиров вважає, що закони суспільного життя, в тому числі й юридичні, – «не що інше, як закони кооперації, в структурі яких містяться почуття веління і увалення осіб, котрі вступають у спільну між собою взаємодію. Кооперація сама по собі передбачає певну спрямовуючу силу, інакше кажучи – певну владу» [3, с. 26]. Витоки адміністративного управління слід шукати в історичному розвитку суспільно-політичної самоорганізації етносу та його еволюційної трансформації в державну організацію. Продукуючи себе і свою соціокультурну, суспільно-політичну державницьку та правову реальність, слов'янський етнос виділився в геополітичному середовищі під знаним історією ім'ям – «анти». Ю. Павленко доводить, що анти вже на початку VI ст. були організовані у військово-політичний союз і власними силами спустошили Францію [4, с. 263]. Н. Полонська-Василенко на основі аналізу наукових праць з історії русів зарубіжних і вітчизняних дослідників стверджувала, що «державна антив примушує Візантію рахуватися з нею. Вона простягається від Дунаю до Дону. Ця держава загинула під навалюю аварів» [5, с. 77]. Із наведеного тезою збігається і висновок О. Єфименко, яка доводить, що «український народ розпочав своє історичне життя на тій же території, яка й досі вважається для нього центральною» [6, с. 16].

Друга спроба військово-політичного об'єднання південно-східних слов'ян у цілісне територіальне утворення була здійснена в VI ст., де вони виступали уже під іменем «волиняни» [7, с. 28–29]. Пізніше слов'яни Подніпров'я – Подністров'я, розселені на території від Карпат до Дону, «у першій половині IX ст. оформились у ранньодержавне об'єднання, відоме за джерелами під назвою “Руська земля”» [8, с. 17].

Розглядаючи суспільно-політичний устрій територіальних слов'янських етноспільнот, які передують державності Київської Русі, слід відзначити важливу для розуміння становлення адміністративного управління руських земель якісну характеристику їх самоорганізації – родовладдя сільської сусідської і міської сусідської громад. Громада, за висновками дослідників історії становлення державності Русі, – це «народне начало, що пронизує всю історію... в стародавній Русі був (не родовий) суспільний, саме громадський устрій, громадський побут... Руська земля є споконвіку найменш патріархальною, найбільш суспільною (саме громадською) землею» [9, с. 66]. Тому становлення адміністративного управління Київської Русі слід вбачати у смислотвірчій державницько-будівничій діяльності територіальних громад.

Ми не поділяємо концепцію О. Прицака та низки вітчизняних істориків про те, що єдиною провідною силою ранньодержавних утворень руських земель були озброєні групи чи загони дружин. Так, приміром, В. Ричка вважає, що «на Русі такою розбійницькою зграєю, яка несла в собі зародки державності, була очолювана князем військова дружина, яка становила суспільний інститут привілейованих людей – професійних воїнів» [8, с. 16]. Однак постає питання, чи мали ці «зграї» достатньо військових сил, щоб підкорити своїй владі численні, за висновками В. Барана, «напівдержавні структури» [1, с. 119], які навіть раніше, в кінці 30-х рр. VI ст., вели особливо успішні спільні дії в битві проти Візантії [4]. Тут слід зазначити, що хоч варяги організовані у кооперацію купців-воїнів і мали військо, однак вони були малочисельними порівняно з тисячними загонами столітніх міст руських земель. Варязькі воїни-купці були лише запрошені новгородським віче на службу і змушені були виконувати умови «ряду», тільки частково займаючись торгівлею.

М. Володимирський-Буданов доводить, що «першопочатково тисяцькі народні війська протиставляються тисяцьким і посадникам княжим... Система земельного управління (більш давня, ніж князівська) сформована за чисельним математичним поділом суспільства. Як ціла держава становила тисячу, а старші міста і провінції поділялися на сотні і десятки, так центральним урядником був тисяцький, а підпорядковані йому соцькі і десяцькі. Походження тисяцького доісторичне... інколи тисяцькі іменуються князями, якщо урядують всією землею без князя» [11]. Так, приміром, у Лаврентіївському літописі зазначено: «...при благородном князе Всеволоде, державному Руськия земли... воеводство державшего Киевская тысяча» [10, с. 70]. Тисяцький насамперед був воєводою народного ополчення і, так би мовити, народним трибуном.

Політичні, особливо геополітичні обставини самоутвердження антив-слов'ян були релевантними аспектам співпраці земель-полісів, що прагнули зберегти свою територію і своє життя разом із продукованою ними власністю. До того ж, хоча спільні інтереси південно-східної групи слов'ян не завжди і повною мірою усвідомлювалися провідними соціальними силами, вони, судячи з військово-політичних союзів антив, ставали інтересами такого «ми», котре розглядає свою самодостатність як гідну визнання в геополітичному просторі. Про це свідчать історичні події, коли у 545 р. була укладена «угода між Візантією і антами... За антами закріплюється Нижньодунайське Лівобережжя з фортецею... Візантія сплачує їм значні грошові суми» [4, с. 356].

Справді, саме геополітичні обставини змусили антів-слов'ян організувати військово-політичну адміністрацію і покласти на неї цілу низку обов'язків, зокрема формування військових підрозділів, підготовки професійних воїнів, забезпечення їх необхідними знаряддями ведення військових дій. Тут у військово-політичній адміністрації, на чолі якої стоїть обраний віче тисяцький, існувала ідентичність інтересів тих земель-полісів, правляча верхівка яких усвідомлювала взаємну вигоду і типovu для того часу впорядкованість спільних інтересів шляхом укладання угод («ряду»).

Отже, очевидна складність полягає в тому, що ці сформовані в переддержавний киеворуський період військово-політичні адміністрації охоплювали землі-поліси в їх автономному існуванні без спільної владної інституції. Зауважимо, що тисяцький – це найвпливовіша адміністративна владна інституція руських земель до їх об'єднання в Київську Русь. Цим пояснюється той факт, що в добу, коли князівська влада руських земель вже досить міцно утвердилася, «тисяцький головує на віче за відсутності князя» (в Києві в 1147 р. разом із митрополитом). За уставною грамотою Всеволода, тисяцькому доручається «управляти всякие дела торговая, и гостинная, и суд торговый» [10, с. 70]. Відтак деякі адміністративно-управлінські функції тисяцького можна вважати такими, що виходять за межі суто військово-політичної сфери і сягають навіть економічної і судової. Тож адміністративні функції тисяцького в руських землях тісно пов'язувалися з політичним життям землі-полісу.

На етапі формування військово-політичного об'єднання різних груп південно-східної частини слов'янського етносу недоцільно, на нашу думку, систематично класифікувати усі адміністративно-управлінські інститути. Річ тут швидше в тому, що особи тисяцького, соцьких і десяцьких у своїх історично перших формах адміністративного управління не можуть розглядатися лише як учасники військово-охоронної сфери. Розглядаючи дане питання, із перспективи розвитку суспільно-політичної самоорганізації сільських і міських територіальних громад південно-східних слов'ян, слід наголосити, що адміністративно-управлінські функції тисяцьких і соцьких мали досить виразну тенденцію розширення від військово-охоронної до виконавчої в підтримці порядку і належного мирного співіснування громадян.

Об'єднання сільських громад навколо певного міста формувало потребу функціонування адміністративно-управлінських інститутів вла-

ди, що підтверджувало висновки Арістотеля: «держава створюється не для того, аби жити, а здебільшого для того, щоб жити щасливо» [11, с. 69]. Для цього потрібен порядок. Л. Тихомиров, аналізуючи передумови і фактори виникнення держави та її інститутів влади, дійшов висновку: «Певний порядок – це перша потреба людини в суспільному стані. Для створення ж цього порядку необхідно, щоб певна влада, здатна до примусу, привела свавільні особисті веління до підпорядкування певним загальновідомим у суспільстві обов'язковим нормам» [12, с. 13]. Такі норми в антів-слов'ян вже були досить усталені і закріплені звичаєвим правом.

Військово-політичні об'єднання антів і пізніші подібні політично інтегровані громади слов'ян не породили й не могли породити адміністративно-управлінську систему, в якій були б функціонально відокремлені військові й поліцейні інститути виконавчої влади, судової, митної, господарсько-організуючої. У добу раннього середньовіччя продукувалися і вийшли на історичну сцену лише ті адміністративні інститути управління, які були найбільш необхідні для самозахисту й упорядкування всіх сфер життя. Військово-політичні зв'язки між чільниками різних підрозділів народного ополчення слід розглядати в контексті тогочасних державотворчих процесів. Тому тисяцькі, соцькі і десяцькі у ході самореалізації набували як професійного так і морального значення для спільноти.

Військово-політичні адміністрації, очолювані тисяцькими, соцькими, десяцькими, поступово відігравали дедалі більшу роль у справі об'єднання сільських і міських громад у перші адміністративні одиниці – волості, сільські райони і у слов'янських племен, на думку Г. Вернадського, уже в VII–VIII ст. були відомі під назвою «волості». Останні об'єднувалися під військово-політичною зверхністю стольного, головного міста, «решта міст у землі вважалася “пригородами” – меншими містами» [13, с. 190–191]. Терміни «земля» і «волость» означали державу і її уряд. Подібні до суспільно-політичної самоорганізації слов'ян, об'єднаних спільною назвою «руські землі», державно-політичні об'єднання існували ще в Стародавній Греції. Арістотель, характеризуючи особливості їх політичного функціонування, наголошував, що «держава є певною сукупністю громадян», які тісно пов'язані між собою спільними інтересами й, головне, «участю у народних зборах» [11, с. 66, 68].

Отже, у ході становлення та зміцнення адміністративного управління Руських земель поступово розширювалася участь та повноваження

співгромадян міст-центрів волості і землі в обговоренні та виборах кандидатур на ті чи інші адміністративні посади, та доступ до обговорення і прийняття рішень стосовно обрання тисяцького і соцьких. Доречно у цьому контексті нагадати, що згідно з висновками

А. Карася, «держава, її інституції і соціальний лад виникають у взаємозв'язку суспільства-спільноти з певного типу сприйняттям мети спільного життя, що механічно перетворює звичайне скупчення народу в polis, а людську істоту – в soon politician» [14, с. 15].

Список використаної літератури

1. Баран В. Д. Давні слов'яни / В. Д. Баран. – К. : Альтернативи, 1998. – 335 с.
2. Лебон Г. Психология народов и масс / Гюстав Лебон. – СПб. : Макет, 1995. – 311 с.
3. Тихомиров Л. А. Критика демократии. Статьи из журнала «Русское обозрение» 1892–1897 гг. / Л. А. Тихомиров. – М. : Ред. журнала «Москва», 1997. – 667 с.
4. Павленко Ю. В. Передісторія давніх Русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 1999. – 398 с.
5. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : у 2 т. Т. 1 / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995. – 672 с.
6. Єфименко О. Я. Історія України та її мистецтво / О. Я. Єфименко. – К. : Мистецтво, 1992. – 256 с.
7. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских / А. Я. Гаркави. – СПб. : Тип. Имп. Акад. наук, 1870. – 214 с.
8. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / гол. ред. В. М. Литвин. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 988 с.
9. Аксаков К. С. Полное собрание сочинений. Т. 1 / К. С. Аксаков. – М. : Тип. П. Бехметьева, 1889. – 412 с.
10. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – 640 с.
11. Аристотель. Політика / Аристотель. – К. : Основи, 2000. – 356 с.
12. Тихомиров Л. А. Монархическая государственность / Л. А. Тихомиров ; А. Н. Буханов [ред.]. – М. : Облиздат, 1998. – 671 с.
13. Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : АГРАФ, 2001. – 448 с.
14. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / А. Карась. – К. ; Л. : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 520 с.

Надійшла до редколегії 07.06.2012

СВОРАК С. Д. ГЕНЕЗИС НАРОДОВЛАСТНЫХ СТРУКТУР КИЕВСКОЙ РУСИ (IX–X вв.)

Охарактеризован начальный этап формирования административных структур у восточно-славянских племен. Определены роль и место варяжских дружин на этапе становления военно-политической и административной системы.

SVORAK S. GENESIS OF DEMOCRATIC STRUCTURES OF KIEVAN RUS (IX–X centuries)

The initial stage of formation of the administrative structures in the East Slavic tribes is characterized. The role and place of Norman warriors in the development of military and politic and administrative system are determined.

УДК 342.7:342.9

О. Л. СОКОЛЕНКО,

кандидат юридичних наук, доцент,

завідувач кафедри адміністративного та кримінального права юридичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ ПРАВ ГРОМАДЯН У ДЕМОКРАТИЧНІЙ, СОЦІАЛЬНІЙ, ПРАВОВІЙ ДЕРЖАВІ

Виконано аналіз теоретичних положень, концепцій і поглядів щодо розуміння місця й ролі захисту прав громадян у демократичній, соціальній, правовій державі, встановлено його сутність, основні характеристики й структурні взаємозв'язки з іншими ознаками демократичної, соціальної, правової держави.

Сьогодні захист прав громадян розуміють як одну з невідмінних ознак сучасної держави, забезпечення реальності прав і свобод людини і

громадянина є своєрідним індикатором сталості й зрілості такої держави. Певна річ, що така позиція є результатом поступового становлення